

İslâm Felsefesinin Sorunları

Prof. Dr. Hayrani Altıntaş
Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar
Prof. Dr. Bekir Karlığa
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi
Prof. Dr. İbrahim Emiroğlu
Doç. Dr. İlhan Kutluer
Doç. Dr. İ. Hakkı Aydın
Doç. Dr. Ali Durusoy
Doç. Dr. Mevlüt Uyanık
Doç. Dr. C. Sâdık Yaran
Yard. Doç. Dr. A. Kâmil Cihan
Yard. Doç. Dr. Nuri Adıgüzel
Yard. Doç. Dr. Gürbüz Deniz
Yard. Doç. Dr. İsmail Kôz
Yard. Doç. Dr. B. Ali Çetinkaya
Dr. Mehmet Vural
Dr. M. Selim Saruhan
Dr. Fatih Toktaş
Dr. İbrahim Çapak
Şenol Korkut

Elis Yayınları
Ankara/2003

İHVÂN-I SAFÂ'DA "DİN" RETORİĞİ

Yard. Doç. Dr. Bayram Ali Çetinkaya*

Giriş

İslâm Rönesansı'nın gerçekleştiği altın çağ olarak kabul edilen X. yüzyılda,¹ her ne kadar hilafet merkezi olan Bağdat'ta bir sultan, Büveyhoğulları yönetiminde bir merkezi idare mevcutsa da İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde başka devletler de bulunmaktaydı: Endülüs'te Ümeyyeoğulları, Afrika'da Ubeydoğulları ve İhşidoğulları, Haleb'de Hemdaniler, Fırat havzasında Şeybaniler, Umman, Bahreyn ve Yemen'de Karmatiler, Horasan ve Maverâunnehir'de Samanoğulları hüküm sürmekteydi. Bu tablo, İslâm İmparatorluğunda nüfuz sahibi her topluluk ve kabilenin hakimiyeti ele geçirmek istediğini, bazı Müslüman toplulukların ve ailelerin bu yönde çaba gösterdiklerini, adı geçen yönetimlerin ve toplulukların halifeye ancak çıkarları ölçüsünde itaat ettiklerini göstermektedir. Psikolojik olarak bilinmektedir ki hakimiyeti ele geçirme hırsı, aynı ailenin bireyleri arasında çatışmalara ve çeşitli unsurlardan meydana gelmiş ümmetin birliğinin bozulmasına sebep olur; insanları iktidarı sahiplenme yöntemleri yönünde aktifleşmeye ve örgütlenmeye iter, yönetimi elinde bulunduranlara karşı tepki ve direniş gösterme metotlarını öğrenmeye sevk eder. Yöneten ve yönetilenleri aşan bir olgu olarak din de, duyguların istismar edilerek kitlelerin harekete geçirilmesinde, hedeflenen amaçlar uğrunda fırkaların ve toplulukların oluşmasında, en etkili faktördür. İşte böyle bir siyasal dönemde ortaya çıkan İhvân-ı Safâ topluluğu,² mevcut

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğr. Ü.

1 Bk. Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti (İslâm'ın Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000.

2 Yaklaşık yüz yıl süren (farklı tarihler ileri sürülse de 945-1050) gizli bir felsefe cemiyeti hüviyetine bürünmüş olan İhvân-ı Safâ topluluğu, arkalarında yaşadıkları dönemde var olan çeşitli bilimlerle ilgili 52 (risâlelerin sayısı konusu tartışmalar olmakla birlikte) risâle bırakmışlardır. Bu risâleler, *Resâlu İhvân-ı Safâ ve Hıllat-ı Vefâ* adıyla günümüze kadar ulaşmışlardır. İhvân-ı Safâ topluluğunun üyelerinden sadece şu beşinin ismi bilinmektedir: Ebû Süley-

ideolojik ve siyasal konjonktürden zorunlu olarak etkilendi; düşmanlığı örtmede ve amaçlara ulaştırmada en güçlü aracı

man Muhammed b. Ma'ser el-Bustî el-Makdisî (el-Mukaddesî), Ebû'l-Hasen Ali b. Hârûn ez-Zencânî, Ebû Ahmed Muhammed el-Mihrecânî (veya Nehrcûrî), el-Avli (Avfî) ve Zeyd b. Rufâ'a. Makdisî dışındaki dört ismin topluluktaki fonksiyonu Makdisî'nin yazdığı risâleleri istinsah edip çeşitli bölgelere ulaştırmak, yazım için bilgi toplamak, periyodik olarak topluluğun kendine has faaliyetlerini konuşmak, düzenlenen toplantıları organize etmek vb. faaliyetler olabileceği anlaşılmaktadır. Grubun isimleri bilinen üyelerinden Zencânî, İhvân-ı Safâ topluluğunun başkan ve önde gelenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir; Cemiyetin nerede nasıl kurulduğu münakaşa konusudur. Bizzat İhvân-ı Safâ'nın *Resâ'il*'de anlatıldıklarına göre Cemiyet'in üyeleri çeşitli şehirlere yayılmıştır. Onların faaliyet merkezi Basra olmasına rağmen Bağdat ve Mısır'da da şubelerinin bulunduğu tahmin edilmektedir. İhvân-ı Safâ topluluğuna, ancak şahsi ve güvene dayalı temaslara girilebiliyordu. Propagandacılarına, yaşlı kesim genellikle eğilip bükülmez olduğu ve herhangi bir harekete uygun yapıda bulunmadığı için gençler arasında faaliyet göstermesi tavsiye olunmaktaydı. Grup üyeleri genel olarak yaş durumuna göre tayin edilmiş olan dört dereceden oluşmaktaydı; Topluluğun kurucularının kimler olduğu, ne zaman ve nerede ortaya çıktıkları, faaliyetlerini nerede ve hangi tarihlere kadar sürdürdükleri, İslâm toplumunun hangi kesiminden oldukları gibi konular yüzyıllar boyu tartışılmıştır. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*'nde bile topluluk mensuplarının isimlerinin zikredilmemesi, çalışmalarında gizliliği kendilerine ilke edilmeleri, bilimsel problemleri tartışmak üzere belirli zamanlarda düzenledikleri toplantılara kendilerinden olmayanların katılamaması bu topluluğun gizli bir örgüt olduğu görünümünü vermekte, onların kimlikleri ve dolayısıyla *Resâ'ilü İhvân-ı Safâ* yazarı veya yazarları hakkındaki tartışmaların da kaynağını oluşturmaktadır. Bk. Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Mukâbesât*, Mısır, 1929, s. 50; Tevhidî, *Kitâbu'l-İmtâ ve'l-Muânese*, Ahmet Tuveyli, Tunus, 1982, ss. 172-173; Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâ'il İhvân-ı Safâ", (*Resâ'ilü İhvân-ı Safâ ve Hülân-ı'l-Vefâ*, içinde), Neşr. Hayruddin ez-Zirikli, C. 1, Mısır, 1928, ss. 23-24, 31; Tâhâ Hüseyin, "Mukaddime", (*Resâ'ilü İhvân-ı Safâ ve Hülân-ı'l-Vefâ*, içinde), Neşr. Hayruddin ez-Zirikli, C. 1, Mısır, 1928, s. 9; de Boer, T. J., "İhvân-ı Safâ" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., C. 5, İstanbul, 1993, s. 946; de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960, s. 60; al-Hamdânî, Hüseyin F., "Resâ'il İkhvân as-Safâ in the Literature of the İsmâ'îlî Taiyîbi Da'wat", *Der Islam*, C. XXV, Berlin, 1939, s. 283; Sheikh, M. Saeed, *Islamic Philosophy*, London, 1982, ss. 32-33; Sheikh, "İkhvân al-Safâ", *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahor, 1981, s. 7; Sharif, M. M., *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor, 1980, s. 43; Tibavi, A. L., "İkhvân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, C. 2, 1955, ss. 29-30, 40-41; al-Hamdani, Abbas, "The Arrangement of the Rasâ'il İkhvân al-Safâ and the Problem of Interpolations", *Journal of Semitic Studies*, C. XXXIX/1, Manchester, 1984, s. 109; Netton, Ian Richard, *Muslim Neoplatonists*, London, 1982, s. 2; al-Faruqî, İsmâ'il Râgî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (İkhvân Al-Safâ wa Khillan A-Wafâ)", I, *Muslim World*, C. 50, s. 2, 1960, s. 109; Poonawala, İsmâ'il K., "İkhvân al Safâ", *Encyclopedia of Religion*, New York, 1987, VII, s. 93; Stern, M., "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", *Islamic Studies*, C. 3, Karachi, 1964, s. 405, 412, 421; Stern, "The Authorship of The Epistles of The İkhvân-as-Safâ", *Islamic Culture*, C. 20, 1946, ss. 367-369, 372; Stern, *Studies in Early İsmâ'îlism*, Leiden, 1983, s. 155, 175; Furat, Ahmet Suphi, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1979, s. 214; Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, (2. Baskı), İstanbul, 1994, s. 249; Merruh, Hüseyin, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fi'l-Felsefeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye*, (8. Baskı), C. 2,

seçti. Bu araç, halka ve özelde aydınlara din yoluyla yaklaşmak ve etkilemekti.³

O halde, X. yüzyıl İslâm Ansiklopedistleri olarak bilinen kendilerine İhvân-ı Safâ denilen bu entelektüeller kimlerdi? Neyi amaçlamış ve ne tür ülküleri vardı? "Din", onlar için neyi ifade ediyordu? Onlara göre gerçek *dindar* kimdi? Dinsel bir özgürlükten neyi kastediyorlardı? Kısaca nasıl bir "Din Retoriği" geliştirmişlerdir?.. İşte bu çalışma, bu ve benzeri soruların cevaplarını aramaya/bulmaya çalışacaktır.

İslâm düşünce tarihinde başlangıcından günümüze kadar çok sayıda "radikal" fraksiyon ortaya çıkmıştır. Ancak eserleri bugüne ulaşmış olanların sayıları yok denecek kadar azdır. İşte bunların başında tam adı *İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Eh-lü'l-Adl ve Ebnâü'l-Hamd*⁴ olan grup gelmektedir.⁵

- Beyrut, 1985, s. 362, 434; Kadir, C. A., "İhvân-ı Safâ", *İslâm'da Bigi ve Felsefe*, Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, 1997, s. 117; Widengren, Geo, "The Gnostic Technical Language in the Rasâ'il Ihkwân Al-Safâ", *Actas*, Leiden, 1971, s. 182; İzmirli, İsmail Hakkı, "İhvân-ı Safâ Felsefesi", *Sebilürreşad*, s. 29 İstanbul, 1949, s. 53; el-Fâhûrî, Hannâ ve el-Cerr, Halil, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, (3. Baskı), C. 1, Beyrut, 1993, ss. 224-226; İnayet, Hamid, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, (3. Baskı), İstanbul, 1995, s. 179; Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Düşünürleri*, (2. Baskı), Ankara, 1983, s. 32; Marquet, Yves, "Ikhwân al-Safâ", *The Encyclopedia of Islam*, C. 3, London, 1979, s. 1071; Marquet, "Ikhwân al-Safâ", *DSB*, C. 15, New York, 1981, s. 251; İzmirli, "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", *DİFM*, S. 14, İstanbul, 1930, ss. 38-39; İzmirli, İsmail Hakkı, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*, Haz. Celaleddin İzmirli, İstanbul, 1949, ss. 5-6; İzmirli, "İhvân-ı Safâ Felsefesi", *Sebilürreşad*, S. 29, İstanbul, 1949, s. 53; Ferruh, Ömer, *Târîhu'l-Fikrî'l-Arabi ilâ Eyyâm-i İbn-i Hal-dûn*, (4. Baskı), Beyrut, 1983, ss. 377-378; Ferruh, Ömer, "İhvân-ı Safâ", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. İlhan Kutluver, C. 1, ed. M. M. Şerif, İstanbul, 1990, ss. 327-329; Hitti, K. Philip, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, C. 1, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995, s. 570; el-Beyhaki, Zahirüddin, *Târîhu Hukema'l-İslâm*, Dimaşk, 1946, ss. 35-36; Sharif, M. M., *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor, 1980, s. 43; eş-Şehrezûrî, Şemsuddîn, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fî Târîhu'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, C. 2, byb., 1976, s. 20; Çağrıncı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, 1989, ss. 52-53; Uysal, Veysel, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, İstanbul, 1998, ss. 17-19; Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), çev. Kasım Turhan, İstanbul, 1992, s. 152; Koç, Ahmet, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1999, ss. 19-21.
- 3 el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara, 1992, s. 50 (39 nolu dipnot); *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, (Komisyon), C. 3, İstanbul, 1992, ss. 327-328.
- 4 Bk. İhvânü's-Safâ, *Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, C. 3, Neşr. Butros el-Bustânî, Dâru Sâdir, Beyrut, trs, s. 21; Bazı yerlerde "Hillân" şeklinde de geçmektedir. (Resâil bundan sonraki dipnotlarda "R" ile gösterilecektir.
- 5 Sarıkavak, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997, s. 131; Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, s. 17.

İhvân-ı Safâ, Abbâsî Devleti'nin son zamanlarına rastlayan, dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde felsefî ve ilmi çalışmalarını, dinî ve ahlâkî gayretleriyle birlik ve beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu fikrî bakımdan yeniden yapılandırmayı hedefleyen gizli bir felsefe cemiyetidir.⁶ Ancak, cemiyetin hicrî IV. yüzyılda İslâm coğrafyasında yaklaşık bir asırlık bir zaman diliminde varlığını koruyarak felsefî, ilmi, kültürel çalışmalar yapan ve bunları yaşadıkları çağın insanlarına yaymaya çalışan bir felsefe derneği gibi faaliyet göstermesi gerçekten ilginçtir. Bu görünüm, daha doğrusu bu topluluğun yapıp-ettikleri ve uğraşları, o dönem İslâm dünyasının düşünsel ve entelektüel alanda katettiği mesafeyi göstermesi açısından kayda değerdir.

Bu teşkilatın doktrinleri, *Resâilu İhwâni's-Safâ* adlı anonim olarak yazılmış eklektik bir eserde özetlenmiştir. Bu eser, elli iki risâleden⁷ oluşmakta ve kendilerinin bütün düşüncelerini ve bu düşüncelerin dinî doktrinlere uygulanışını detaylı bir şekilde yansıtmaktadır.⁸

İhvân-ı Safâ Kur'an'a ve felsefecilerin görüşlerine dayalı, dinî bir sistem kurmak istemişlerdir. Sistemlerinde çelişki ve tutarsızlıklar olduğu suçlaması, öyle zannediyoruz ki eklektik fikir yapılarından kaynaklanmaktadır. Dinî hükümleri yorumlamaları, büyük olasılıkla faaliyetlerini esrar perdesi altında yürüttükleri için, duruma göre değişmektedir.⁹

Resâil, Sünnî İslâm anlayışının kabul edilemez olarak nitelendirdiği bir çok düşünceyi içerir. Buna rağmen, *Risâleler*'de, İhvân'ın kendi eserlerinin bir sonucu olarak herhangi bir fiziksel şiddet veya eziyet çektiklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Zaten, Cemiyet'in üyeleri arasında her gruptan insanlar,

6 Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Târîk ve Âlem*, s. 24; Uysal, "İhvân-ı Safâ" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yay., İstanbul, 2000, ss. 1-2; Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi*, (3. Baskı), İstanbul, 1991, s. 148; Ferruh, Ömer, *Târîhu'l-Fikrî'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, (4. Baskı), Beyrut, 1983, s. 379; el-Fâhûrî, Hannâ ve el-Cerr, Halil, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, (3. Baskı) Beyrut, 1993, C. 1, s. 224, 228.

7 R, I, s. 21.

8 Goldziher, Ignaz, *Klâsik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, Ankara, 1993, s. 108; et-Tevhidî, el-Mukabesât, s. 46.

9 Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 39.

emirler, alimler ve işçiler vardır. Dolayısıyla, *Risâleler*'i okuyanlar arasında Sünnî Müslümanların da olması ihtimal dahilindedir. Nihai olarak *Risâleler*, I. Richard Netton ifadesiyle, İhvân-ı Safâ felsefesinin Sünnî olmayan bazı çıkarımlarının (implications) başarılı bir şekilde gizlemesine bir övgüdür.¹⁰

İhvân'ın amaç ve hedefleri konusunda farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Onların hedef ve maksatları bir yandan bütün ilimlere vukufiyet kazanmakla dine yardım, din kardeşlerine nasihat ve Allah'a yaklaşmak, diğer yandan felsefî ve dinî ilimlerdeki gerçekleri keşfetmektir.¹¹

Bir kısım fikir tarihçileri, İhvân'ın amacının yeni bir felsefî sistem geliştirerek, var olan siyasal mekanizmayı değiştirmek olduğunu söylemiştir.¹² Bazılarına göre ise, onların amacı İslâm âleminin her tarafına yayılmak¹³ ve din felsefesi yaparak bütün dinleri tek bir din halinde birleştirmektir. Bu nedenle *Risâleler*'i yazarken, yaşadıkları çağda mevcut her dinin görüşlerinden yararlanmışlardır. Böylece, fikirleri ağırlıklı olarak İslâmî karakterli olan İhvân, *Arap şeriatı ile Yunan felsefesini* uzlaştırmaya çalışmışlardır. Fakat, kanaatimizce gizli ve gizemli bir örgütlenmelerinden kaynaklanan sebeplerle zaman zaman Sünnî İslâm öğretisine aykırı ve çelişik ifadeler de kullanmışlardır. Kolluk güçlerinin izlenimleri, onları esrarlı bir şekilde çalışmaya itmiştir.¹⁴

1. Kavram Olarak Din

Hizmeti Adem'den Hz. Muhammed'e gelinceye kadar, Allah'ın insanlığa çok sayıda peygamber ve din göndermesinin ana sebebi, in-

10 Netton, Ian Richard, *Muslim Neoplatonists*, London, 1982, s. 78.

11 R. III, 29; İzmirli, İ. Hakla, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*, s. 6; Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul, s. 54.

12 Tâhâ Hüseyin, "Mukaddime", (*Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), C. 1, ss. 7-8; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Kozmolojisi Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul, 1985, s. 44; el-Fâhûrî ve el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, C. 1, s. 225; Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, (4. Baskı), İstanbul, 1999, s. 219.

13 Çubukçu, *İslâm Düşünürleri*, s. 32.

14 *age.*, s. 35; ayrıca bk. Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâilü İhvânî's-Safâ", (*Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), C. 1, Neşr. Hayruddin ez-Zirikli, Mısır, 1928, s. 24; el-Bustanî, Butros, "İhvân-ı Safâ", (*Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), Dâru Sâdir, Beyrut, trs. s. 6; Ferruh, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabi ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, s. 380; el-Fâhûrî ve el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, C. 1, s. 228.

sanlığın, hem sosyal hem de psikolojik evrimini sağlamaktır. İhvân-ı Safâ'ya göre, bu sebeple Allah, kendisine ve öte dünyaya iman gibi esas unsurları değişmeyen ilkeler vazetmiştir.¹⁵ Her gelen yeni din, bir önceki dönemin sosyal yaşantı ve düşünceleriyle ilgili olan sistemi ya tamamen, ya da kısmen değiştirir.¹⁶

İhvân, dini anlamaya yönelik yeni bir siyasal program hedeflemiştir. Onların dini, felsefî ve aklidir. Onlar dini, pratik ve yorumlama açısından felsefe ve tabii bilimlerle açıklama yolunu tercih etmişlerdir. Öğretilerinde, dinî konuların her biri için özel anlamlar kullanmışlardır. Onların dinî anlayışları, teori ve kaynak açısından ilâhî ve maddî iken tasavvuf anlayışları da aklidir. el-Fâhürî, *Resâil*'den hareketle bunu şu ifadelerle temellendirir:

Bil ki ey kardeş, cisimler âleminde her müminin ebeveyni olduğu gibi, ruhlar âleminde de ebeveyni vardır. Rasulullah'ın (sav) Hz. Ali'ye buyurduğu gibi: Ben ve sen bu ümmetin babalarıdır... ve bu ümmet cismanî değil, ruhanîdir.¹⁷

İmanın pratik yanıyla ilgili olarak İhvân, din ve kanundan bahseder. Onlara göre Arapça bir kelime olarak *din*, *âdet veya başkan olduğu kabul edilen birine boyun eğme* anlamına gelir.¹⁸ Bir başka yerde İhvân, dini, "bir toplumun, karşılık vermesi beklenen bir lidere itaat etmesi" şeklinde tanımlar.¹⁹ Din, toplumun yönetimi ve ruhun arınması için sosyal bir müeyyide olarak gereklidir; bununla birlikte bütün insanlarda fitraten din duygusu vardır. Bu anlamda din, bütün insanlar ve milletler için aynı şeyi ifade eder.

Kanun (Arapça *şeriat* veya Grekçe *nomos/kanun* kelimesinden *nâmûs*) ile İhvân'ın kastettiği şey bugün bizim dinde kastet-

15 R, IV, s. 180; Bayrakdar, Mehmet, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, (2. Baskı), Ankara, 2001, s. 70.

16 R, III, ss. 487-488; Bayrakdar, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, s. 70.

17 R, I, s. 213; IV, s. 53; el-Fâhürî ve el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arâbiyye*, C. 1, ss. 230-231.

18 Bk. R, III, s. 392; Ferruh, Ömer, "İhvân-ı Safâ", (*İslâm Düşüncesi Tarihi*, içinde), C. 1, çev. İlhan Kutluver, (ed.) M. M. Şerif, İstanbul, 1990, s. 346; "Din" kavramının tanımı ve içeriği, İslâm düşüncesinde tartışılan bir problematiktir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara, 2002, s. 40 vd.

19 R, III, s. 392, 486.

tiğimiz şeydir. *Nâmûs*, farklı cemaat, grup ve hatta fertlere uygun olarak farklılık arzeder ve her toplumun içinden çıkan "hakim" kişilerce, o toplumun yararına uygun olarak vaz'edilir.²⁰ Bu noktada, eğer din ve şeriat ayrımını verirsek mesele daha iyi anlaşılacaktır.

2. Din ve Şeriat Ayrımı

Ortodoks İslâm öğretisinin en önemli temsilcilerinden Ebû Hanîfe (öl. 767) gibi din ile şeriatı birbirinden ayırarak aralarındaki farklılığa dikkat çeken İhvân'a göre, din, emr-i ilâhidir. O, insanda bir tatmin, Allah'a, dünya ve ahiret hallerine inanmaktır. Bundan dolayı, dinde zorlama câiz değildir. Zira zorlama (ikrah), bâtın itikadında hiçbir değişime imkan vermez. Bütün peygamberlere göre, din tektir. Fakat din için, peygamber sayısınca şeriat vardır. *Şeriat* veya dinin şeriatı, ortaya konan dünyevî işlerdir ki, bununla insanlar arasında din güçlenir (sağlamlaşır). Bunun için, insanları şeriate tabi olmaya zorlamada bir mahzur yoktur. Ancak, insanların din seçmeleri konusunda baskı yapılamaz. Şeriat, ruhanî devlete (şehir) tabi olmakla olur. İnsanlar, orada ruhi bir hayat yaşarlar. Şeriate tabi olanlar, daha çok mutluluk ve sevinç içerisinde olanlardır. Hiç kimse, şeriatın (nâmûs) emirlerini küçümseme hakkına sahip değildir.²¹

İhvân'a göre şeriat, noksansızdır, tamdır. Şeriat, insanın durumuyla ilgili her şeyi kapsar. Fakat şeriatı, onların halefi İbn Rüşd'ün (1126-1198) de kabul ettiği gibi,²² sadece burhanî kıyas erbabı bilir. Cedeli kıyas erbabına gelince, onlar ilimde bilgisiz oldukları için fesâd ve ifsâd topluluğudur. Zira, onlar ne şeriatın bâtın manasını iyice anlarlar ve ne de halk gibi zâhir anlamlara tabi olurlar.²³

20 Ferruh, "İhvân-ı Safâ", (*İslâm Düşüncesi Tarihî*, içinde), C. 1, s. 346.

21 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, içinde), çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1981, ss. 15-16; Ferruh, *Târîhu'l-Fikrî'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldûn*, s. 392; Krş. Merruh, Hüseyin, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fî'l-Felsefetü'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, s. 369; Ferruh, Ömer, *İhvân-ı Safâ*, (3. Baskı), Beyrut, 1981, ss. 121-122.

22 Bk. İbn Rüşd, *Faslû'l-Makâl fî beyne'l-Hikmeti ve's-Şeriatî mine'l-İttisâl*, Tahkik. Abdülkerim el-Merrâk, Tunus, 1991, s. 66 vd.

23 el-Fâhûrî ve el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabîyye*, C. 1, s. 248;

İhvân için, araştırmak ve tahkik etmek insan aklının ilkele-rindendir. Şeriat, bu prensipten soyutlanmış değildir. Akıl, şeri-atın bâtinî hakikatlerine ulaşınca kadar, şeriat de araştırma-nın kapsamındadır.²⁴

3. Dinsel Kimlik ve İnanç Özgürlüğü

İhvân-ı Safâ mevcut dinlerden biriyle yetinmemiş; ama herkese bunlardan birini seçmesini önermiştir. Onlara göre kusurlu bir din, dinsiz olmaktan iyidir, zira her dinde hakikatin çeşitli un-surları bulunmaktadır. Herkes istediği dini seçmede serbest bı-rakılmalıdır. Her ne kadar kendisinden çağının en iyi dinini araştırıp bulması isteniyorsa da insan dinini, -belki de sık sık-değiştirebilmelidir. Ancak çelişkili fikir ve bozuk inançlardan ka-çınmalıdır; bilge bir kişi aynı anda iki zıt dine iman etmez.²⁵

İnanç ve ifade özgürlüğü konusunda hassas ve aynı zaman-da liberal bir tavır sergileyen İhvân-ı Safâ'ya göre, dinde zorla-maya gidilmemelidir. Onlar "dinde zorlama yoktur" (Bakara, 2/256) ilkesini kendilerine rehber edinerek, icbarın, kanunların işi olduğunu savundular. Nitekim dinin "kalp ile tasdik olması" bu yüzdendir. Buna mukabil dinin kanunları, toplumun emni-yet ve refahının devamı için zorunlu olarak tabi olunması gere-ken sosyal düzenlemelerdir.²⁶

Yukarıdaki söylenenlerle birlikte düşünüldüğünde denilebilir ki İhvân'a göre, din nasıl kalbî bir mesele ve insanın kendini ik-na etmesine dayanıyorsa, o halde dinde zorlamadan da söz edi-lemez.²⁷

4. Yetkin İnsan Modeli

İhvân'a göre, "İnsanların en fenası, dîni olmayan ve hesap günû-ne inanmayandır."²⁸ Çünkü;

24 age., C. 1, s. 248.

25 Ferruh, "İhvân-ı Safâ", (İslâm Düşüncesi Tarihi, içinde), C. 1, s. 346.

26 age., C. 1, ss. 346-347; Ferruh, Tarîhu'l-Fikrî'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldun, s. 392.

27 Krş. Kadir, C. A., "İhvân-ı Safâ", (İslâm'da Bigt ve Felsefe, içinde), s. 112; ay-rıca bk. Netton, Muslim Neoplatonists, s. 49; Ferruh, Tarîhu'l-Fikrî'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldun, s. 390; Ferruh, İhvân-u's-Safâ, ss. 187-196.

28 R. III, s. 451,521; Çağrıci, İslâm Düşüncesinde Ahlâk, s. 60.

insanın kötülük işlemesini engelleyecek en büyük güç din ve imandan kaynaklanan erdemlerdir. Bunun yanında hesap gününe inmayan, sevap ve ceza beklentisi olmayan insanı, yalnızca (inanma desteğinden yoksun kalan) kendi çaba ve gücü, kötülükten alıkoymaya yetmez.²⁹

İhvân'a göre ideal insan şeriatın hükümlerini, peygamberlerin tavsiyelerini ve filozofların öğretilerini uygulayan, düşmanca tutumlardan, kötü huylardan, çirkin davranışlardan, yanlış düşüncelerden uzak duran, ilimler arasında değer farkı gözetmeksiz, felsefe, din, matematik, tabii bilimler, ilâhiyat gibi bütün disiplinlerde bilgili olmaya, böylece ruhunu aydınlatma ve arındırmaya çalışan, cahillikten uzak kalan kişidir.³⁰

İhvân'ın filozof ile peygamber, din ile felsefe arasında kurduğu ilişkideki sınıflandırma ve derecelendirmede dikkat çeken ortak kavram *melekî* kavramıdır. Bu itibarla denebilir ki onlara göre dünyada da ahirette de mutlu olabilmesi³¹ için, hem bilkuvve şeytan hem de bilkuvve melek olan insanın, bilfiil melek olabilecek şekilde nefsinin arındırması, huylarını iyileştirmesi ve eksikliklerden kurtularak yetkinliğini elde etmesi gerekmektedir.³²

İnsanın yetkinliğini elde edebilmesi, İhvân'a göre, insanî nefsin yani akıl gücünün, gazabî ve şehvî güçlerin eğilimlerine engel olup onları düzenlemesiyle (tedbir etmek); böylece melekî nefslerin derecelerine yükselebilecek iyi fiilleri huy ve karakter haline getirmesiyle mümkündür. İhvân'ın gazabî ve şehvî güçlerin genel olarak hevâ adı altında toplanabilecek eğilimleri³³ ve onların düzenlenerek bu eğilimlerine engel olunması konusundaki fikirleri Râzî (öl. 925) ve Fârâbî'yi (870-950) düşündürmektedir.³⁴

Fakat İhvân'a göre fitrattan kaynaklanan huylar, kesinlikle nefsin cevherinden kaynaklanan bir farklılık değildir. Bu anlam-

29 R, III, ss. 451-452, Çağrı, *age.*, s. 60.

30 R, III, s. 538; Çağrı, *age.*, s. 62.

31 R, I, ss. 317-318; Bircan, Hasan Hüseyin, *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul, 2001, s. 287.

32 R, I, ss. 317-318, 378-379; IV, 109-110, 116-117; Bircan, *age.*, s. 287.

33 R, I, s. 348; Bircan, *age.*, s. 287.

34 R, II, ss. 387-388; Bircan, *age.*, ss. 287-288.

da İhvân nazarında insanlar arasında bir eşitsizlik söz konusu değildir. Çünkü insanî nefsler başlangıçta rahimdeki cenine bağlandığında sade ve boştur; hiçbir bilgiye, ahlâka ve görüşe sahip değildir. Ancak bilkuvve bilici, tabîi olarak yapıcı ve eğitimi kabul edicidir.³⁵ Nefsin cenine bağlanmasıyla birlikte farklılıklar başlamakta; çocukluk döneminde mizacın ter kibini teşkil eden ahlât-ı erbaanın³⁶ niteliği, burçların etkisi, tabîi ve sosyal çevre şartlarının değişikliklerine göre insan tabiatına ya da yaratılışına yerleşmiş bulunan ve beden her bir organından (veya nefsin her bir gücünden)³⁷ fiillerin, sanatların, ilimlerin, edeplerin, siyasetlerin düşünmeye gerek kalmaksızın kendisinden kolayca sadır olduğu karakterdir.³⁸

Doğuştan getirilen huylar, İhvân'a göre, değiştirilebilir türdendir. Onlar şuna inanmaktadır: Huy ve davranışların bir kısmı nefsanî/ihtyarîdir, bazıları aklî/fikrîdir ve bazıları da dinî (nâmusî)/siyâsîdir. Tabiat nefsin, nefis aklın, akıl da dinin hizmetçisidir. Böylece tabiat bir huy oluşturarak nefse yerleştirdiğinde, nefis seçme gücüyle onu ortaya çıkarır, sonra akıl düşünme gücüyle onu yetkinleştirir ve tamamlar. Din ise emir ve yasaklarıyla onu düzeltir, güçlendirir ve mutedil yapar. Böylece tabiatı yaratılışa yerleşmiş arzu ve istekler, gerektiği zaman, gerektiği kadar ve gerektiği şekilde ve gerekli amaca uygun olursa buna iyi; aksi olursa ona da kötü denir.³⁹

Şu halde yaratılıştan getirilen tabîi huylar, düzeltilebilir ve değiştirebilir özellikler taşır. Eğer ahlâkın değişmesi ve dolayısıyla da ıslahı mümkün olmasaydı, Allah'ın, kötü tabiat ve alışkanlıkların düzeltilmesinin yolunu göstermek için peygamberler ve nebiler göndermesi, hakîmlerin ve alimlerin siyaset kitaplarında bunların düzeltilmesinden bahsetmeleri anlamsızlaşır.⁴⁰ Tabîi huyların dışında kalan sonradan kazanılmış huyların değiştirilmesi zordur; bazıları ise neredeyse imkansızdır. Zira fitrat halin-

35 R, I, s. 21; III, ss. 51-52; Bircan, *age.*, s. 288.

36 İnsan vücudunda farz olunan dört unsur: Kan, salya, safra, dalaktır.

37 R, I, ss. 313-314; Bircan, *age.*, ss. 288-289.

38 R, I, ss. 305-306; Bircan, *age.*, s. 289.

39 R, I, ss. 318-319; Bircan, *age.*, s. 289.

40 R, I, s. 534; Bircan, *age.*, s. 289.

de insanın son derece mu'tedil olduğunu söyleyenlere göre insan bu itidal durumundan iyi ve kötü alışkanlıkları edinerek çıkmakta ve sanki bu alışkanlıklar onda tabiat gibi olmaktadır. Buna *kazanılmış tabiat* denir. Tabiatla olmayan bir şeyi istemek ne kadar zor ise, kazanılmış bir alışkanlığı terk etmek de o kadar zordur.⁴¹

İhvân'a göre, dine tabi olanlar, din ve dünya işlerinde şu dört şeye ihtiyaç duyarlar:

1. İyi ve kötüyü ayıran (iyiyi emredip kötüden sakındıran) akıl,
2. Fiil, söz ve tasarruflarında kendilerine model olacak peygamber,
3. Peygamberden, belli vakitlerde okunmak üzere bırakılmış vasiyet,
4. Her grup için, dinin hükümlerini bilen, bunları muhafaza etmeye çalışan, uygulanmasını isteyen ve bu hükümleri değiştirmek istediklerinde, insanları bundan men eden erdemli bir reis.

Ancak, kendileri gibi, dinin hükümleriyle akıllarını güçlendirmiş olan seçkinlerin, reise ihtiyaçları olmadığını, zira bu noktada aklın reis yerine geçeceğini de hemen eklerler.⁴²

Diğer taraftan İhvân, mutluluk ve bedbahtlık açısından insanları dört gruba ayırmıştır:

1. Hem dünyada, hem de ahirette mutlu olanlar: Bunlar dünyada, mal, mülk ve sıhhat bakımından nasipleri bol ve kudretli oldukları halde, bu imkanlardan ancak ihtiyaçları kadarıyla faydalanıp, fazlasını ahirette azık olacak şekilde sarf edenlerdir.

2. Dünyada mutlu, ahirette bedbaht olanlar: Bunlar dünya nimetlerine sahip olmak bakımından güçlü kudretli ama bu imkanların hepsini dünyevi lezzetler ve bencil arzular peşinde harcayan, dinin ikazlarına kulak asmayan, emir ve yasaklarını dinlemeyen kimselerdir.

41 R, IV, s. 137; Bircan, *age.*, s. 289; ayrıca bk. el-Fâhûrî ve el-Cerr, *Târîhu'l-Felsefet'l-Arabiyye*, C. 1, s. 253.

42 R, IV, s. 137; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, ss. 123-124.

3. Dünyada bedbaht, ahirette mutlu olanlar: Bunlar dünya hayatını yokluk ve sıkıntı içerisinde geçirmelerine, bela ve musibetlere maruz kalmalarına, dünya nimetlerinden mahrum olmalarına ve ömürlerini ailelerine hizmetle geçirmelerine rağmen, bunlara sabır ve tevekkülle katlanıp, dinin emir ve hükümlerini yerine getiren kimselerdir.

4. Hem dünyada, hem de ahirette bedbaht olanlar: Bunların, dünya nimetlerinden nasibi olmadığı gibi, dinin emirlerini de yerine getirmezler, hükümlerine uymazlar ve uyarılara da aldırmazlar.

Böylece İhvân, dünyevî ve cismanî hazları, ahlâkî hayır ve mutluluktan ayrı tutarak, bunları, ruhun faziletlere ve asıl gaye olan ahiret mutluluğuna ulaşması için vasıta değerler olarak görmüştür. Bu tavırlarıyla onlar, sırf fayda ilkesini esas alan ve mutlulukla hazı aynileştiren hedonist ahlâk anlayışlarının dışında kalmışlardır.⁴³

Sufiler ve bir çok İslâm filozofu gibi, elitist bir tavırla İhvân da insanları genellikle "avâm" ve "havâs" olmak üzere iki grupta kategorize eder.⁴⁴ Birinciler daha çok taklitçidirler; sözün eğrisini doğrusundan ayıramazlar; amellerin şekli yönüne önem verirler; varlık ve olayların ardındaki gerçeği yakalamaktan acizdirler. Havâsa gelince, onların ruhları aydınlık, kalpleri uyanıktır; yanlış düşüncelerden, kötü alışkanlıklardan uzaktırlar; akli süzgeçten geçirmeden değişik mezheplere ve çelişkili düşüncelere bağlanmazlar; eşyanın güzelliklerini varlığın kendisine değil, bunların yapıcısı ve yaratıcısı olan hikmetli güce bağlarlar.⁴⁵ İhvân'ın

43 R, I, ss. 331-332; Koç, *age.*, s. 131; ayrıca bk. Çağrı, *age.*, ss. 69-70; ayrıca bk. Çubukçu, İbrahim Agah, "İhvân as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", *AÜİF Dergisi*, S. 12, Ankara, 1964, ss. 48-49.

44 en-Nisâbü'rî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrî fî İlmi't-Tasavvuf*, Tahkik. Maruf Zerik, Ali Abdulhamid Beltâci, Dimeşk, 1993, s. 197, 434; Hucvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bîlgisi*, Haz. Süleyman Uludağ, (2. Baskı), İstanbul, 1996, s. 75, 82, 129, 435, 524, 566; İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercümesi ve Şerhi*, C. 4, çev. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, Haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, İstanbul, 1992, ss. 263-264; Gazâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Beyrut, 1992, s. 191; İbn Rüşd, *Faslû'l-Makâl fî beyne'l-Hikmeti ve's-Şer'ati mine'l-İttisâl*, ss. 68-83.

45 R, III, s. 284; IV, s. 158; Çağrı, *age.*, s. 57.

avâm ve havâs ayırımı, daha açık bir şekilde, genel olarak tasavvuf düşüncesinde de görüldüğü gibi, bâtını bir anlayışla ibadetlere dair yaptıkları açıklamalarda göze çarpar. Buna göre avâm ve cahiller gûruhunun en iyi halleri oruç, namaz, tesbih, Kur'an okuma, sadaka verme gibi dinlerde farz veya sünnet olan, onları boş ve anlamsız işlerden alıkoyan ibadetleri çokça yapmalarıdır. Buna karşılık havâssın en üstün ibadetleri maddî ve akli olayları, özellikle din ile ilgili gerçeklerdeki incelikleri düşünerek bunlardan anlamlar çıkarmak, yani kısaca "tefekür"dür.⁴⁶

İhvân, nefsin arındırılması için çoğu İslâm filozofunun düşündüğü gibi, insanın hem din, hem de dünya meselelerinde doyuma ulaşmasının gerekliliğini savunur. Bunun için, insanın gücü ve kabiliyeti nispetinde tevhide ulaşması, eşyanın hakikatlerini ve evrenin sırlarını araştırması ve maddî ihtiyaçlarını yeterince temin etmesi, bunları yaparken de Allah'a kulluk ederek, O'ndan yardım dilemesi gerekir.⁴⁷

Bu kapsamda İhvân, mensuplarına Rabbanî bilgiye (el-Maârifü'r-Rabbaniyye) talip olmaları ve meleklerin ahlâkını kazanmaları yönünde ikazlarda bulunur.⁴⁸ Nihai olarak anlaşılmaktadır ki İhvân, ideal insanı,

şeriatın hükümlerini, peygamberlerin tavsiyelerini ve filozofların irşatlarını uygulayan, düşmanca tutumlardan, kötü huylardan ve çirkin davranışlardan sakınan, yanlış ve bozuk düşüncelerden uzak duran, cahillerden yüz çeviren, ilimler arasında fark gözetmeksizin, dünya ve ahirette nefsin gıdası olan felsefi, dinî, eğitsel, tabii ve ilâhî ilimlerin hepsinde bilgili olmaya çalışan kimsedir,

şeklinde tarif eder.⁴⁹

Sonuç

İhvân-ı Safâ dönemlerinde yaygın olan Bizantinist politikalar nedeniyle, mevcut ideolojik ve siyasal konjonktürün baskılarının

46 R, III, ss. 504-505; Çağrı, *age.*, s. 57; ayrıca bk. Merruh, *en-Nezeâtü'l-Mâdiyye fi'l-Felsefeti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, C. 2, s. 369.

47 R, IV, s. 419; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, ss. 105-106.

48 R, I, s. 451.

49 R, I, s. 538; Koç, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, s. 26.

dan zorunlu olarak olumsuz yönde etkilendiler; bu sebeple düşmanlığı perdelemeye ve hedeflerine ulaşmada seçtikleri en etkili araç, dinsel retorik olmuştur.

Bir ahlâk felsefesi oluşturma çabası içinde olan İhvân-ı Safâ, seçkinici olmakla birlikte *Risâleleri*'ni toplumun tüm katmanlarına yaymaya gayret ederek felsefi kültürün yayılmasında etkili olmuşlardır. Enteresan olan onların Orta Çağ'da bu gibi eylem ve görüşleri sergilemiş olmaları ve bununla birlikte X. yüzyılın İslâm dünyasında, yaklaşık bir asır süren kurumsallaşmış sistematik böyle bir felsefe cemiyetinin bulunmasıdır. Bu durum, aynı zamanda İslâm dünyasının bilim ve felsefe alanında katettiği mesafeyi de gözler önüne sermektedir.

Selefi yaklaşımların aksine, daha liberal bir yöntem izlemek suretiyle din ile şeriatı birbirinden ayırarak aralarındaki farklılığa dikkat çeken İhvân için, din, emr-i ilâhîdir. O, insanda bir tatmin, Allah'a, dünya ve ahiret hallerine inanmaktır. Bundan dolayı, dinde zorlama câiz değildir. Bütün peygamberlere göre, din tektir. Fakat din için, peygamber sayısınca şeriat vardır. Şeriat veya dinin şeriatı, ortaya konan dünyevî işlerdir ki, bununla insanlar arasında din güçlenir. Bunun için, insanları şeriate tabi olmaya zorlamada bir mahzur yoktur. Ancak, insanların din seçmeleri konusunda baskı yapılamaz.

Akla geniş yer veren İhvân'ın, olaylara akılcı bir açıdan baktığı söylenebilir. Ancak, bunun doğal bir sonucu olarak din ile bilimi uzlaştırmaya çalışması, İslâm ülkelerinde aynı olumlu tepkiler vermedi. Din ile imanı akıldan üstün tutan ehl-i hadis gibi öteki düşünce ekolleri, İhvân-ı Safâ'ya muhalif tavır takındılar. Yine de bu görüşler onun toplumun değişik sınıflarına yayılmasını önleyemedi. Sonraki yüzyıllarda bir çok akılcı filozof ve düşünürü etkilediği anlaşılan İhvân-ı Safâ düşüncesi İslâm ülkelerinde akılcı anlayışın temel yöntemi olarak belirginleşti.

İhvân, bütün din, mezhep ve fırkalara karşı belli bir tavır belirlemiş, bunun sonucu olarak başka dinlere karşı dikkat çekici bir şekilde oldukça özgürlükçü ve toleranslı bir tutum sergilemiştir. Onlar dinî farklılıkları, ırk, yer ve zaman gibi gelip geçici faktörlere bağladılar. Hatta bazı durumlarda, bu farklılıkların

ferdî mizaç ve karakter gibi etkenlerden kaynaklandığını düşündüler. Ancak, tüm bu farklılıkların hakikatin evrensellik ve birliğine etki etmediğini inandılar.

Genel olarak İhvân-ı Safâ'nın dinle olan ilişkisi Mutezile'nin bakış açısıyla uyusur görünse de, bazı noktalarda farklılaşan İhvân için İslâm'ın mevcut dinlerin en iyisi ve Hz. Muhammed'in (sav) peygamberlerin sonuncusu ve en mükemmeli olduğu hususunda hiçbir şüphesi yoktu. Bu bağlamda bütün dinleri ve ilimleri bir araya getirmek için çalışan İhvân, dinde, Mutezile ve Şiiğe eğilimli iken, felsefede oldukça eklektik bir tavır/yapı ortaya koyar.

Öyle anlaşılmaktadır ki, onlar bir taraftan Sünnî gelenek içinde karşılaşılmayan bir dinî tatmin teşebbüsünü gerçekleştirirken, diğer yandan hayatlarında ve düşüncelerinde seçkin bir eğilime de itiraz ediyorlardı. Bu bağlamda, bütün dinlerden, felsefi ve fikrî akımlardan faydalanılması gerektiğine inanıyorlardı.

İhvân, amaçları için çoğu zaman diğer din ve felsefî ekollerden buldukları düşünceleri uyarlamıştır. *Resâil*'deki çelişkiler, Orta Çağ Orta Doğu düşüncesinin merkezî özellikleri ile *Resâil*'in dokusunu meydana getiren bütün diğer yabancı etki ve unsurların tam anlamıyla başarılı bir bütünleşmesi olmadığını göstermektedir.

Kendilerinden yedi asır sonra gelecek olan halefi Kant'ın düşüncesinin aksine, bilgi ile iman arasında güçlü bir bağ kuran İhvân, bilgisiz imanın hakikate ulaştıramayacağını söyleyerek eğitime vurgu yapmaktadır. Ama bu eğitim, saf insan aklının ürünü değil, peygamberlerin getirdiği vahiyle desteklenmiş olmalıdır.

Böylece İhvân, dünyevî ve cismanî hazları, ahlâkî hayır ve mutluluktan ayırarak, ruhun faziletleri ve asıl gaye olan ahiret mutluluğuna ulaşması için vasıta değerler olarak görmüştür. Bu tavırlarıyla onlar, sırf fayda ilkesini esas alan ve mutlulukla hazı aynileştiren hedonist ahlâk anlayışlarının dışında kalmışlardır. Dolayısıyla onların ahlâk anlayışlarını rasyonel ahlâk kapsamı içinde değerlendirmek mümkündür.

İhvân-ı Safâ, kutsal kitaplardaki yaratılış, Âdem, şeytan, bilgi ağacı, haşr, hesap günü, cehennem, cennet gibi bütün metafizik motiflerin sembol olarak alınması ve mecazî şekilde anlaşılması gerektiğine inanmıştır.

Güvenlik içinde yaşamak kaygısıyla İhvân, öğretilerini, Sün-nî İslâm kılıfı içinde perdelemek zorunda oldukları için her şeye bâtinî ve zâhirî yönüyle yaklaşmayı tercih ettiler. Onların kullandıkları zâhirî perde, Yeni-Eflatuncu ve eklektik hoşgörüler, Kur'an'dan esinlenen motiflerle dokunmuştur. Dolayısıyla İhvân'ın vahyedilmiş Kur'an mesajını kabul etmedikleri söylene-mez. *Risâleler*'inde Kur'an ayetlerine sıkça referanslarda bulunan İhvân-ı Safâ, kendilerine nispet edilen İsmâiliyye akımının tevil anlayışına uygun olarak, zâhir ve bâtin kelimelerinin altını çizmiş ve bu anlayışla *Kur'an okumaları* yapmıştır.

Öyle anlaşıyor ki, İhvân-ı Safâ, din, felsefe ve kültür sahasında ortaya koyduğu bir anlamıyla dinî/ideolojik projeye, X. yüzyılın sınırlarını aşmış; din, ırk, etnik köken, mezhep ve kültür taassubunun dışına çıkarak dünyanın günümüzde değişik adlarla (küreselleşme, globalleşme...) isimlendirdiği, ancak ulaşmadığı hedefleri kendi çağlarında teorik olarak gerçekleştirmiş-tir. Ancak İhvân'ın dinleri ve mezhepleri bir tür birleştirme teşebbüsü veya iması, bir yandan özgürlükçü bir yaklaşım görünümünde ise de, diğer yandan insanları ve toplumları tek düze-liğe iten bir totalitarizme düşme tehlikesini de potansiyel olarak bünyesinde barındırmaktadır.

Kaynakça

- Ahmet Zeki Paşa, "Fasl fi Resâili İhvânî's-Safâ", (*Rêsâilu İhwânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), Neşr. Hayruddin ez-Zirikli, Mısır, 1347/1928.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslâm'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, (2. Baskı), Ankara, 2001.
- el-Behiy, Muhammed, *İslâm Düşüncesinin İlahî Yönü*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara, 1992.
- el-Beyhakî, Zahiruddin, *Tarihü Hukemâi'l-İslâm*, Dimaşk, 1946.

- Bircan, Hasan Hüseyin *İslâm Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul, 2001.
- el-Bustanî, Butros "İhvân-ı Safâ", (*Resâilu İhvân-ı Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), Dâru Sâdır, Beyrut, trs.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, çev. Said Aykut, İstanbul, 2000.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi, (2. Baskı), İstanbul, 1994.
- Çağrı, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, 1989.
- Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara, 2002.
- Çubukçu, İ. Agah, *İslâm Düşünürleri*, (2. Baskı), Ankara, 1983.
- "İhvân as-Safâ ve Ahlâk Görüşleri", *AÜF Dergisi*, S. 12, Ankara, 1964.
- de Boer, T. J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev. Yaşar Kutluay, Ankara, 1960.
- "İhvân-nüsafa" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul, 1993.
- ed-Desukî, Ömer, *İhvân-ı Safâ*, byb., 1947.
- Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), çev. Mustafa Öz, İstanbul, 1981.
- Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (2. Baskı), çev. Kasım Turhan, İstanbul, 1992.
- el-Fâhûrî, Hannâ ve el-Cerr, Halil, *Târîhu'l-Felsefeti'l-Arabiyye*, (3. Baskı), Beyrut, 1993.
- Ferruh, Ömer, "İhvân-ı Safâ", (*İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde), çev. İlhan Kutluer, (ed.) M. M. Şerif, İstanbul, 1990.
- İhvân-ı Safâ*, (3. Baskı), Beyrut, 1981.
- Târîhu'l-Fikri'l-Arabî ilâ Eyyâm-i İbn-i Haldun*, (4. Baskı), Beyrut, 1983.
- Furat, Ahmet Suphi, "İslâm Edebiyatında Ansiklopedik Eserler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1979.
- Gazâlî, *İhyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut, 1992.
- Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel ve Rahmi Er, Ankara, 1993.
- İslâm Tefsir Ekolleri*, Kritik. Abdülhalim, en-Neccâr, çev. M. İslamoğlu, İstanbul, 1997.
- Hâmdânî, Abbas, "The Arrangement of the Rasa'il Ikhwan al-Safa and the Problem of Interpolations", *Journal of Semitic*, C. XXXIX/1, Spring Manchester, 1984.
- al-Hamdânî, Hüseyin F., "Resâil Ikhwan as-Safâ in the Literature of the Ismâ'ili Taiyibi Da'wat", *Der Islam*, XXV, Berlin, 1939.
- Hanefî, Hasan, *İslâmî Araştırmalar*, çev. İbrahim Aydın ve Ali Durusoy, İstanbul, 1994.

- Hitti, K. Philip, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfü'l-Mahcûb -Hakikat Bilgisi*, Haz. Süleyman Uludağ, (2. Baskı), İstanbul, 1996.
- Hüseyin, Tâhâ, "Mukaddime", (*Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, içinde), Neşr. Hayruddin ez-Zirikli, Mısır, 1347/1928.
- Netton, Ian Richard, *Muslim Neoplatonists*, London, 1982.
- İsmâ'il Râgî Al-Faruqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity (Ikhwân Al-Safâ wa Khallan A-Wafâ) IV", *Muslim World*, C. 50, S. 3, 1960.
- İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem Tercümesi ve Şerhi*, çev. ve şerh. Ahmed Avni Konuk, Haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, İstanbul, 1992.
- İbn Rüşd, Ebû Velid Muhammed, *Faslû'l-Makâl fî beyne'l-Hikmeti ve's-Şer'ati mine'l-İttisâl*, Tahkik. Abdülkerim el-Merrâk, Tunus, 1991.
- İhvânü's-Safâ, *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, Neşr. Butros el-Bustânî, Dâru Sâdir, Beyrut, trs. *Resâilu İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, Tahkik ve Neşr. Ârif Tâmir, Beyrut ve Paris, 1995.
- "el-İhvân-üs-Safa" mad., *Meydan Larousse*, İstanbul, 1971.
- İnayet, Hamid, *Çağdaş İslâmî Siyasî Düşünce*, çev. Yusuf Ziya, (3. Baskı), İstanbul, 1995.
- İzmirli, İ. Hakkı, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*, Haz. Celaleddin İzmirli, İstanbul, 1949.
- "İhvân-ı Safâ Felsefesi", *Sebilürreşad*, S. 29, İstanbul, 1949.
- "İslâm'da Felsefe Cereyanları (3)", *DİFM*, S. 14, İstanbul, 1930.
- Kadir, C., A., "İhvân-ı Safâ", (*İslâm'da Bigi ve Felsefe*, içinde), Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, 1997.
- Karlığa, Bekir, *İslâm Kaynakları ve Felsefeleri Işığında Pythagoras ve Pre-sokratik Felsefeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.
- Koç, Ahmet, *İhvân-ı Safâ'nın Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1999.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin en-Nisâbü'rî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrî fî İlmi't-Tasavvuf*, Tahkik. Maruf Zerik ve Ali Abdulhamid Beltâcî, Dimeşk, 1993.
- Marquet, Yves, "Ikhwân al-Safâ", *The Encyclopedia of Islam*, London, 1979.
- "Ikhwân al-Safâ", *DSB*, New York, 1981.
- Merruh, Hüseyin, *en-Nezeâtü'l-Mâddiyye fî'l-Felsefeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, (8. Baskı), Beyrut, 1985.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti (İslâm'ın Rönesansı)*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000.

- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman, İstanbul, 1985.
- Poonawala, Ismail K., "Ikhwân al Safâ", *Encyclopedia of Religion*, New York, 1987.
- Sacâdî, Seyid Cafer, "Tesiri İhvân-ı Safâ der Efkarı Molla Sadrâ", *Danışgahî Edebiyat*, Vol. 8, 1962.
- Sankavak, Kâzım, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara, 1997.
- Sharif, M. M., *Muslim Thought: Its Origin and Achievements*, Lahor, 1980.
- Sheikh, M. Saeed, *Islamic Philosophy*, London, 1982.
- "Ikhwân al-Safâ", *A Dictionary of Muslim Philosophy*, Lahor, 1981.
- Stern, M., "The Authorship of the Epistles of the Ikhwân-as-Safâ", *Islamic Culture*, C. 20, 1946.
- "New Information About The Authors of The 'Epistles of The Sincere Brethren'", *Islamic Studies*, C. 3, Karachi, 1964.
- Studies in Early Ismâ'ilism*, Leiden, 1983.
- Şahin, Hasan, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara, 2000.
- Şehrezûrî, Şemsuddîn Muhammed b. Mahmud, *Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravdatu'l-Efrâh fî Tarîhu'l-Hukemâ ve'l-Felâsife*, byb., 1976.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla İslâm Felsefesi Kaynakları-Temsilcileri-Tesirleri*, (3. Baskı), İstanbul, 1991.
- Tevhidî, Ebû Hayyân, *el-Mukabesât*, Mısır, 1929/1347.
- Kitâbü'l-İmtâ ve'l-Muâsnese*, Takdim. Ahmet et-Tuveyli, Tunus, 1982.
- Tibavî, A. L., "Ikhwân As-Safâ and Their Rasâ'il", *The Islamic Quarterly*, C. 2, 1955.
- "Further Studies on Ikhwân as-Safâ", *The Islamic Quarterly*, C. XX, XXI, XXII, 1978.
- Uludağ, Süleyman, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, (4. Baskı), İstanbul, 1999.
- Uysal, Enver, "İhvân-ı Safâ" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2000.
- İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Âlem*, İstanbul, 1998.
- Widengren, Geo, "The Gnostic Technical Language in The Rasâ'il Ikhwân Al-Safâ", *Actas*, Leiden, 1971.
- Yakıt, İsmail ve Nejdî Durak, *İslâm'da Bilim Tarihi*, Isparta, 2002.